

Тема 12. Ринки природної монополії

1. Сутність та головні ознаки ринків природної монополії.
2. Регулювання ринку природної монополії.
3. Регулювання природних монополій в Україні.

1. Сутність та головні ознаки ринків природної монополії

Однією з головних причин, що зумовлює високу концентрацію виробників та існування монополії, є наявність у певній галузі економії від масштабу. Якщо вона є настільки значною, що можливою стає присутність лише одного постачальника, який отримує додатний прибуток, то кажуть про ситуацію природної монополії на ринку.

Галузь є природною монополією, якщо мінімальні витрати досягаються при виробництві товару або наданні послуг лише однією фірмою.

Технологічною причиною існування природних монополій є додатний ефект масштабу, за якого середні витрати спадають із зростанням обсягу випуску, так що виробництво даного обсягу є можливим із мінімальними витратами на одній великій фірмі. У такій галузі не збиткове виробництво за існуючого попиту є можливим лише для однієї фірми, а декілька можуть існувати, але будуть мати втрати ефективності.

Природна монополія може бути постійною та тимчасовою.

2. Регулювання ринку природної монополії

Для вирішення проблеми встановлення ціни в умовах природної монополії існує декілька методів, до яких відносять:

- метод "невтручання";
- різноманітні "ідеальні" рішення;
- конкуренція між претендентами за право отримати монополійні привілеї на виробництво або обслуговування (франшизу);
- державне регулювання (яке застосовується у США);
- державне підприємство, прикладом якого є поштова служба.

Метод "невтручання" використовується, коли потенційна потужність монополії не надто велика. Наприклад, систему кабельного телебачення можна розглядати як природну монополію, яка обмежена близьким замінником, ефірним трансляванням, що обмежує можливість отримання надприбутків. У процесі вдосконалення нових технологій будуть з'являтися дедалі більше замінників кабельного телебачення, що розширить конкуренції на ринку.

"Ідеальні" рішення передбачають пошук такої ціни, за якою фірма буде працювати й використовуватися в інтересах суспільства. Найкращим варіантом для цього є ціна, яка дорівнює граничним витратам, і такий метод має назву **лінійного ціноутворення**.

Для визначення **ідеального ціноутворення** використовується також **нелінійне ціноутворення**, коли фірма отримує певну фіксовану плату, не залежну від кількості купленої у неї товару, плюс плату за кожну придбану одиницю продукції.

Прикладом застосування **нелінійного ціноутворення** є **двокомпонентний тариф**, який складається з фіксованої плати, або плати за користування, що не залежить від кількості спожитого продукту, плюс плата за всі спожиті одиниці продукту.

Всі схеми ідеального ціноутворення мають проблеми, оскільки приватні фірми зацікавлені не в збільшенні економічного надлишку, а в максимізації прибутку, так само як менеджери державних компаній можуть мати цілі, відмінні від цілей досягнення максимальної економічної ефективності.

Схеми ідеального ціноутворення могли б впроваджуватися директивними методами, але оскільки монополіст має більше інформації про свої витрати, ніж регулятивний орган, то це спонукає фірми завищувати витрати, спираючись на які встановлюються ціни.

У багатьох країнах **державне регулювання** є важливим методом розв'язання проблем природної монополії, особливо в таких галузях, як електроенергетика, телефонний зв'язок, газо- та водопостачання. **Регулятивні рішення** – це не спроба реалізації схем ідеального ціноутворення, розглянуті раніше. Регулятивні органи шукають комплекс таких цін, які б не були безпідставно дискримінаційними, але водночас забезпечували покриття сукупних витрат сукупною виручкою.

Порядок призначення цін переважно такий: ціни призначаються у процесі слухання справ про призначення тарифних ставок і залишаються, як правило, незмінними до наступного слухання.

Аналіз регулювання природної монополії зводиться до розгляду двох проблем:

- проблеми рівня тарифних ставок;
- проблеми структури тарифних ставок.

Проблема рівня тарифних ставок стосується насамперед визначення такої величини ставок, щоб компанія мала відповідний рівень доходів на свої інвестиції (або відповідну базу для нарахування тарифів).

Проблема структури тарифних ставок стосується цінової дискримінації, тобто встановлення різних тарифних ставок для різних груп споживачів та продукти.

Альтернативою регулюванню природних монополій є торги за право отримати монопольні привілеї на виробництво або обслуговування (франшизу). Запропонував цю ідею Г. Демесец у 1968 р., який піддав сумніву загальноприйнятту думку, що для забезпечення оптимуму суспільного добробуту природна монополія повинна піддаватися регулюванню. Франшизу одержує фірма, яка подасть найнижчу пропозицію ціни. Якщо при поданні заявок із пропозиціями цін має місце достатній рівень конкуренції, ціна на торгах знижуватиметься до рівня середніх витрат і переможець отримає нормальні прибутки. Застосовуватися торги за франшизу можуть у галузі кабельного телебачення та інших галузях, де існує конкуренція за право надавати послуги.

Державне підприємство також є одним із практичних методів вирішення проблеми природної монополії. Аналіз показує, що в разі, коли регуляторні обмеження не надто суворі, державне підприємство забезпечує нижчі ціни, меншу цінову дискримінацію і заробляє менші прибутки порівняно з нерегульованим приватним підприємством.

3. Регулювання природних монополій в Україні

Відповідно до Закону України "Про природні монополії" "**природна монополія** – стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва, а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги)".

Сьогодні в Україні суб'єкти природних монополій діють на таких ринках:

- транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами;
- транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподіл;
- транспортування інших речовин трубопровідним транспортом;
- передачі та розподілу електричної енергії;
- користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування;
- управління повітряним рухом;
- зв'язку загального користування;
- централізованого водопостачання та водовідведення;
- централізованого постачання теплової енергії;
- спеціалізованих послуг транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком, який визначається Кабінетом Міністрів України.

Суб'єкти природних монополій – особливий вид суб'єктів господарювання. Для забезпечення їх ефективної діяльності є **спеціальний механізм регулювання**. Це передбачений законодавством комплекс заходів щодо встановлення та застосування обов'язкових вимог до господарської діяльності та продукції суб'єктів, які діють на ринках природних монополій.

Державне регулювання необхідно перш за все для захисту інтересів споживачів товарів і послуг суб'єктів природних монополій, а також для підвищення економічного ефекту від їхньої діяльності. Воно відбувається на основі збалансування інтересів суспільства, суб'єктів природних монополій та споживачів їхніх товарів.

Регулюванню підлягають усі відносини, що виникають на товарних ринках України, які перебувають у стані природної монополії, та на суміжних ринках за участю суб'єктів природних монополій. **Суміжні товарні ринки** не перебувають у стані природної монополії, але для суб'єктів, які

діють на них, реалізація вироблених товарів або використання товарів інших суб'єктів господарювання неможливі без безпосереднього використання товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій.

До суміжних товарних ринків належать такі ринки:

- постачання природного газу та інших речовин, транспортування яких здійснюється трубопровідним транспортом;
- зберігання природного газу в обсязі, що перевищує рівень, який встановлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності зі зберігання природного газу (ліцензійними умовами);
- внутрішні та міжнародні перевезення пасажирів та вантажів залізничним, повітряним, річковим та морським транспортом;
- виробництво електричної енергії в обсязі, що перевищує рівень, який встановлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії (ліцензійними умовами);
- постачання електричної енергії;
- виробництво теплової енергії (крім випадків, коли її використовують виключно для внутрішньовиробничих потреб) в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності з виробництва теплової енергії (ліцензійними умовами);
- надання послуг міжміського та міжнародного телефонного зв'язку.

Посилення впливу з боку держави на діяльність суб'єктів природних монополій пов'язано з відсутністю нині дієвого механізму регулювання зазначених суб'єктів. Для налагодження такого механізму було розроблено та прийнято Закон України "Про природні монополії", який визначає правові, економічні та організаційні засади регулювання цієї сфери. **Відповідно до цього Закону регулюванню підлягають:**

- ціни (тарифи) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій;
- доступ споживачів до товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій;
- інші умови здійснення підприємницької діяльності у випадках, передбачених законодавством.

З метою регулювання ринків, що перебувають у стані природних монополій, в Україні передбачено діяльність **національних комісій із регулювання суб'єктів природних монополій**, які мають діяти в різних галузях і сферах економіки.

Національні комісії з регулювання діяльності суб'єктів природних монополій є центральними органами виконавчої влади зі спеціальним статусом, вони утворюються та ліквідуються Президентом України, який також затверджує положення, на підставі яких діють комісії.

Основні завдання національних комісій:

- регулювання діяльності суб'єктів природних монополій;
- сприяння створенню умов, які забезпечують за рахунок виникнення та розвитку конкуренції виведення товарного ринку зі стану природної монополії, що дасть можливість ефективніше задовольняти попит, а також сприяння розвитку конкуренції на суміжних, ринках;
- формування цінової політики у відповідній сфері регулювання;
- сприяння ефективному функціонуванню товарних ринків на основі збалансування інтересів суспільства, суб'єктів природних монополій та споживачів товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій.

Виходячи з цього та відповідно до покладених на них завдань, комісії:

- розробляють і затверджують спеціальні умови і правила здійснення підприємницької діяльності суб'єктами природних монополій та суб'єктами господарювання, що діють на суміжних ринках, контролюють їх додержання, вживають у встановленому порядку заходів щодо запобігання порушенням цих умов і правил;
- видають у встановленому порядку суб'єктам природних монополій та суб'єктам господарювання, що діють на суміжних ринках, ліцензії на здійснення відповідних видів підприємницької діяльності;
- формують у відповідних сферах природних монополій цінову політику, визначають умови доступу споживачів до товарів, що виробляються суб'єктами природних монополій;

- подають відповідним державним органам пропозиції щодо укладення державних контрактів, розробки стандартів і показників якості товарів і послуг та пропозиції щодо регулювання інвестиційних процесів у сферах природних монополій;

- складають і ведуть реєстри суб'єктів природних монополій, передають до відповідних державних органів матеріали про порушення чинного законодавства;

- беруть участь у розробці та вносять у встановленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства про природні монополії;

- інформують громадськість через засоби масової інформації, а також публікують щорічні доповіді про свою діяльність і діяльність суб'єктів природних монополій;

- здійснюють інші функції, що випливають з покладених на них завдань.

Комісії мають право:

- отримувати документи, статистичну та іншу інформацію про діяльність суб'єктів природних монополій, необхідні для здійснення покладених на них функцій;

- приймати в межах своєї компетенції у порядку, встановленому положеннями про комісії, рішення, що є обов'язковими для виконання суб'єктами природних монополій;

- приймати рішення про накладання штрафів на суб'єктів природних монополій;

- складати протоколи про порушення посадовими особами суб'єктів природних монополій законодавства про природні монополії відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення;

- застосовувати у встановленому законом порядку відповідні санкції до суб'єктів природних монополій і суб'єктів господарювання, що діють на суміжних ринках, за порушення ними умов і правил підприємницької діяльності у сферах природних монополій та на суміжних ринках (ліцензійних умов);

- приймати з питань, що належать до їх компетенції, нормативні акти, контролювати їх виконання;

- встановлювати для суб'єктів природних монополій у порядку, визначеному комісіями, вимоги щодо здійснення ними підприємницької діяльності, яка не належить до сфери природних монополій, у разі, якщо ця діяльність має вплив на ринок, що перебуває у стані природної монополії;

- звертатися до суду (господарського суду) з відповідними позовними заявами в разі порушення суб'єктами природних монополій та суб'єктами господарювання, що діють на суміжних ринках, норм законодавства.